

Алещенко І. О.
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДКОМОРСЬКИХ СУДІВ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ

Розглянуто еволюцію, діяльність і структуру підкоморських судів, що діяли на території сучасної Сумської області в період з кінця XVIII до середини XIX століть. На основі залучення нових архівних та переосмислення вже відомих матеріалів висвітлено права та обов'язки членів підкоморських судів. Розглядається проблема відповідності законодавчих реформ об'єктивним потребам всіх верств населення.

Ключові слова: підкоморські суди, Сумщина, судова система, право, законодавчі реформи, суд.

В останнє десятиліття фахівці, які досліджують історію держави і права України поступово звільняють науку від ідеологічних нашарувань. Дослідники залучають до наукового обігу нові джерела. Зокрема це стосується матеріалів державних установ (центральної і місцевої) періоду кінця XVIII початку XX століть. Серед таких матеріалів особливе місце займають документи статутних судових та правоохоронних органів. Такими є й матеріали підкоморських судів, що діяли на Сумщині.

В сучасній науковій літературі недостатньо висвітлені наукові дослідження щодо підкоморських судів, які діяли на території Сумської області. Тому головним завданням автора є висвітлення становлення, структури та особливості діяльності підкоморських судів, які діяли на землях сучасної Сумської області в період з кінця XVIII до середини XIX століть, використовуючи раніше неопубліковані архівні документи та вже відому літературу.

Цей період в історії України відзначається державною, а згодом і судовою ліквідацією автономії, особливо після Маніфесту Катерини II від 10 листопада 1764 р., коли було ліквідовано гетьманство, а К. Г. Розумовський відправлений у відставку. Але досить довго на територіях колишньої Гетьманщини зберігалася автономія місцевого судоустрою.

Так, на територіях Сумщини за судовою реформою 1760-1763 рр. замість полкових судів були сформовані та діяли так звані статутні суди. Одним із них був підкоморський суд [13], який був сформований і діяв за гетьманським універсалом 19 листопада 1763 р. [8, с. 54-61].

Необхідність становлення саме підкоморських судів мотивувалася упорядкуванням земельно-правових відносин, які виникали із-за заплутаності земельних володінь. Так, після повстання Богдана Хмельницького виявилася велика кількість вільних земель, залишених своїми колишніми власниками – шляхтичами. З таких земель утворювалися військові землі. Такі володіння в Гетьманщині із часів Б. Хмельницького офіційно ділилися на дві основні категорії: володіння спадкові та володіння тимчасові.

Перші давалися у вічне й спадкове володіння по поданню гетьманському, затвердженому царською грамотою і гетьмани не мали права ці землі відбирати. Другі, тимчасові, давалися гетьманами у вигляді винагороди за військову службу і таке володіння гетьмани мали право в будь-який час відібрати у власника й передати іншому. Ці володіння в гетьманських універсалах називалися “до ласки”, “до розсудку”, “до дальшої ласки” [6, с. 33], і т.ін., тобто такого роду володіння давалося або у вигляді платні, до тих пір поки особа, що одержала володіння, несе службу, або для поправлень

господарства, або, нарешті, коли хто з милості просив, щоб на нього село тимчасово попрацювало. На такого роду тимчасові наддачі гетьмани царських грамот не просили та й самі власники тимчасових наддач не мали права просити грамот – вони добре знали про тимчасовий характер своїх володінь, а тому кожний з них при зміні гетьмана поспішав випросити в нового гетьмана універсал, який підтверджував володіння землею. На жаль, такі підтвердні універсали давалися іноді дуже необачно, внаслідок чого тимчасові володіння стали перетворюватися в спадкові, а шляхом купівлі-продажу й різних угод переходили в інші руки. В підкоморських судах, які діяли на Сумщині з 1807 по 1833 рр., збереглися відомості про справи в яких розглядалися земельні суперечки між двома родами, де один з позивачів мав документи на маєток по заповіту і рішення Сенату, а інший – документи, які засвідчували, що маєток отриманий за службу [10]. Таким чином, незважаючи на те, що пунктами Б. Хмельницького й інших гетьманів було встановлено тільки один шлях до одержання маєтків у спадкове володіння, а саме по поданню гетьмана, в руках різних власників виявилася безліч вічних володінь, придбаних нечесними шляхами. Крім того, значні земельні володіння незаконно розширювалися або створювалися шляхом захоплення державних земель, які не використовувались.

З огляду на численні подібні й істотні недоліки, що супроводжували розгляд земельних справ загальними козацькими полковими судами, з подання гетьманського правління були створені спеціальні підкоморські суди, які були передбачені Розділом IX Литовського статуту. Їхня земельно-межова спеціалізація обумовлена предметно-галузевим критерієм, а також особливістю персонального складу. Був більш оперативним процесуальний порядок розгляду справ, який не передбачав численних апеляційних інстанцій після рішення справи в першій інстанції.

До складу підкоморського суду входили підкоморій і комірник. Посади підкоморіїв і комірників були виборними, беззмінними, довічними, як і уряди земських судів. Підкоморій обирався землевласниками кожного полку й полковою старшиною. Всі посади в підкоморських і земських судах були включені в старшинську ієрархію [12, с. 97]. Підкоморій і комірник, як і земські урядники, не одержували платні, а користувалися узаконеними доходами від справ. Їхні посади, на тлі невеликого числа справ, що надходили до них, були не стільки вигідні, як почесні, особливо підкоморія. Він вважався першою особою після полковника поперед всієї полкової старшини. При Румянцеві підкоморіям стали присвоювати табельні штаб-офіцерські чини. Роменський підкоморій Новицький при відставці потрапив навіть у полковники [6, с. 87]. Зазначимо, що підкоморії нерідко бували одночасно й предводителями повітового шляхетства. Кандидатів у підкоморії, згідно розділу IX артикула 10 Литовського статуту, повітове шляхетство повинне було обирати чотирьох. Список вибраних кандидатів подавався на розгляд гетьманові, якому належало право остаточного вибору підкоморського судді на довічний строк (за винятком випадків подальшого підвищення по службі). У випадку смерті підкоморія або залишення ним служби, повітовий голова шляхетства повинен був в шеститижневий строк організувати й провести за допомогою полкової канцелярії нові вибори [11, с. 90-94].

Комірник був помічником підкоморія. В 10 артикулі 9 розділу Статуту було сказано, що в кожному повіті підкоморій мав обрати одного або двох комірників, осілих у повіті шляхтичів, людей гідних і знаючих право. Вони перед урядом мають присягнути так, як сам підкоморій на уряд свій підкоморський. Комірники були в рівності з возними. Підкоморій, за браком свого часу, міг посилати комірника до

розправи й назначити займатися іншими справами, що належали до компетенції підкоморського суду. Зазвичай комірник вирішував справи малі, не важливі. Плата комірникові від границь і меж мав бути такий як і підкоморію. У великих справах їздив і судив сам підкоморій [6, с. 98].

За архівними документами Глухівського підкоморського суду з 1803 р. в підкоморських судах з'явилась посада землеміра [5, с. 26]. Головною задачею землеміра був виїзд на спірні землі для складання точного замірювання кількості землі і складання планів спірних економій, маєтків згідно з межевою інструкцією, для суддівського засідання [5, с. 105]. В таких планах обов'язково вказувалися, які землі були відведені під сінокоси, луги, ліси та ін.

Підкоморські суди з початку працювали тільки влітку. Бо саме в цей час найчастіше виникали спірні питання щодо земель, винятком були землі, до яких можна було добратися тільки взимку (болотисті місця). Такий сезонний характер роботи обумовлював відсутність у їхній структурі постійної канцелярії, тому в підкоморський суд на строк його роботи відряджався один з канцеляристів гродського суду. На цей час він одержував платню "по генеральних штатах" [9, с. 104]. Надалі, у роки правління ІІ Малоросійської колегії, у деяких підкоморських судах з'явилися посади власних підкоморських писарів [6, с. 81] і підкоморські суди почали діяти круглий рік [5, с. 3-4].

Земельний ("грунтовий") процес проводився після того, як підкоморський суддя (підкоморій), відповідно до Розділу ІХ артикула 2 Литовського статуту, розсилав сторонам офіційні повістки із зазначенням свого імені, особистим підписом і печаткою. Цей процес передбачав дві стадії. На першій стадії підкоморій вивчав письмові документи й межові знаки, заслуховував свідків по черзі від кожної зі сторін, з якими зустрічався окремо. На другій стадії сторона, чиї матеріали підкоморій визначав більш ґрунтовними, допускалася ним до викладу своїх доказів у повному обсязі в офіційній обстановці. Після слухання цих доказів повноваження підкоморія полягали у виданні наказу, відповідно до якого належало провести уточнену межу між володіннями на користь сторони, яку він офіційно заслухав. Така форма розгляду справ підкоморським судом нагадувала римський екстраординарний процес із елементами формулярного процесу. При необхідності підкоморський суд виїжджав на спірні землі [4].

Аналізуючи артикули, параграфи і доповнення Розділу ІХ Литовського статуту, а також архівні справи можна виділити декілька **основних видів земельних справ, що відносилися до компетенції підкоморських судів**. Вони визначалися особливостями розташування земельних володінь, правового статусу сторін та інших обставин, що передбачали особливості персонального складу підкоморського суду й процесуального порядку розгляду справ.

Справи із суперечок про земельні володіння, які перебували на межі двох сусідніх полків. У такому випадку, відповідно до артикула 8 Розділу ІХ, справа підлягала розгляду двома підкоморіями від обох полків. Після винесення спільного рішення кожний з підкоморіїв повинен був скласти письмову форму й вручити кожній зі сторін. Для сторони, незгодної із цим рішенням, передбачалося право апеляції.

Справи про насильницьке захоплення земель сільськогосподарського й промислового призначення, а також селян, що перебували в підданстві сторони, на яку напали [7]. Потерпілій стороні надавалося право подачі позову у відповідний суд (земський або гродський). Якщо справа не одержала там остаточного рішення, то вона передавалася в підкоморський суд. У цьому випадку кожна зі сторін повинна була представити по дев'ять свідків. При надходженні справ із земського суду сторонам

надавався чотирьохтижневий строк для надання свідків, а із гродського суду - шеститижневий [1, с. 143]. Підкоморій оцінював їхні показання разом з іншими доказами – документами й межовими знаками. Сторона, докази якої оцінювалися підкоморієм як більш аргументовані, викладала їх перед ним і протилежною стороною в повному обсязі. Після цього підкоморію належало допустити цю сторону до присяги. З дев'яти свідків, представлених цією стороною, приведенню до присяги підлягали троє, котрих повинна була вибрати протилежна сторона. Після приведення всіх зазначених осіб до присяги підкоморій виносив офіційне рішення на користь сторони, що присягнула. Таке рішення підлягало негайному виконанню [11, с. 75-77]. Якщо ж, було захвачено казенні землі, що знаходилися на кордоні двох повітів, тоді підкоморії разом з комірниками обох повітів збирали необхідні відомості по справі і відправляли їх на вирішення справи до цивільного суду. Обов'язково до цивільного суду відправлялися і довідки в яких вказувалося, що підкоморії і комірники, які збирали відомості по справі, не знаходилися в родинних стосунках з обвинувачуваним.

Справи, що виникали у зв'язку з посівами хліба на чужій землі, підлягали рішенню на підставі артикула 22 Розділу IX Статуту. У цьому випадку позивачеві надавалося право звернутися в земський або гродський суд того повіту, у якому перебувала дана земля, для одержання заборонного листа, яким під загрозою штрафу накладався арешт на врожай до винесення судового рішення. Цей лист вручався відповідачеві через возного в присутності двох свідків. Збирання врожаю можна було проводити тільки в присутності возного й спостерігачів з боку позивача. Зібраний урожай, врахований возним і спостерігачами, повинен був зберігатися в полі, при цьому на відповідача покладался обов'язок по його збереженню [3]. Після вручення “воспятительного” листа позивачеві надавалося право протягом шести тижнів подати позов у підкоморський суд і після одержання згоди підкоморія викликати до нього відповідача. Пропуск позовної давності з поважної причини передбачав додатковий шеститижневий строк подачі позову. За рішенням підкоморія сторона, що виграла справу, одержувала право на врожай і землю, а присуджена сторона зобов'язувалася виплатити їй штраф. У випадку загибелі врожаю передбачалася виплата за нього грошової компенсації. Вивіз урожаю, всупереч його арешту, передбачав накладення на винну сторону штрафу, половина якого йшла на користь протилежної сторони, а друга половина ділилася нарівно між підкоморієм і судом, що наклав цей арешт.

Також, до компетенції підкоморських судів відносилися справи про *розподіл майна між родичами* [10]. В таких випадках заслуховувались свідчення всіх, хто мав документи на цю землю і свідків, які жили на цій землі не менше року. Підкоморій оцінював їхні свідчення разом з іншими доказами – документами й межовими знаками і виносив рішення. Справу, в якій підкоморію було важко винести рішення, передавали на розгляд до іншого департаменту генерального суду.

Зазначимо, що справи із приводу земельних суперечок виникали переважно між великими землевласниками, які належали до нечисленних привілейованих станів.

При визначенні судових рішень підкоморські суди керувалися не тільки Литовським статутом, а й застосовували норми звичаєвого права, що склалися в даній місцевості в сфері регулювання земельно-правових відносин [6, с. 80]. Рішення засвідчував підписом підкоморій. При відсутності судової печатки, рішення засвідчувалося підписом писаря підкоморського суду.

Підкоморські суди, відповідно до цивільно-процесуального порядку, мали компетенції, похідні від земських судів, від яких вони одержували до свого

спеціального виробництва справи із приводу спорів про межі й границі земельних володінь. Це свідчить про те, що підкоморські суди, практично, не мали самостійного значення і виконували допоміжні функції відносно земських судів. Їх, навіть, намагалися розміщати в одних будинках і приміщеннях. При цьому, як свідчать архівні матеріали, такі будинки і приміщення часто узагальнено іменувалися земськими судами [8, с. 54-61]. Підкоморські суди переважно не мали власних приміщень і підкоморії розглядали справи у своїх власних будинках. Але, незважаючи на те, що компетенції підкоморських судів залежали від земських судів, посади підкоморських суддів вважалися більш престижними, чим земські. В старшинській ієрархії посада підкоморія вважалася першою після полковника, а кандидатів на ці посади передбачалося висувати з найбільш знатних бунчукових товаришів, на що вказується у наукових дослідженнях Міллера [6, с. 40]. Але, практично, підкоморськими суддями іноді ставали й інші полкові старшини. Наприклад, підкоморієм Глухівського повіту Ніжинського полку 17 січня 1766 р. став ніжинський полковий суддя Іван Лазарович [1, с. 136]. Старшинам, вибраним підкоморіями, Генеральна військова канцелярія, а надалі - II Малоросійська колегія, після приведення їх до присяги видавали патенти на здійснення суддівських повноважень. Підвищена значимість посади підкоморія обумовлювалася спеціальною компетенцією підкоморських судів.

Підкоморські суди були державними органами, що виконували одну з найважливіших функцій феодальної держави, спрямовану на врегулювання внутрішніх протиріч цих станів. Тому від підкоморських суддів був потрібний дуже високий рівень правової компетенції й гарне знання землемірної справи. До того ж обмеженість компетенції підкоморських судів лише межовими суперечками великих землевласників обумовлювала невелику кількість розглянутих ними справ у порівнянні зі значно більше завантаженими земськими судами.

В підкоморських судах розглядалися справи:

- 1) з подання земських судів;
- 2) іноді до підкоморія зверталися гродські суди: наприклад, подана скарга на “вибиття зі спокійного володіння”, а тим часом без огляду не можна вирішити, хто був фактичним хазяїном цього володіння, або знайдений труп людини в лісі й потрібно знати, кому саме належить дана ділянку лісу, і таке інше [2];
- 3) на прохання самих чолобитників – це в тих випадках, коли підкоморія просили провести границю або обмежувати дану ділянку.

Рішення підкоморських судів, як і рішення земських, підлягали перегляду тільки в апеляційному порядку.

Оцінюючи соціально-політичну роль і значення підкоморських судів Сумщини в цей період з позицій історико-правової науки, ми доходимо висновку, що українська судова система, незважаючи на її адміністративне підпорядкування II Малоросійській колегії і малоросійському генерал-губернаторові П. А. Румянцеву, зберігала певний ступінь автономії й після ліквідації гетьманського правління. Українські підкоморські суди акумулювали в собі елементи державності України й, практично, здійснювали її в процесі своєї компетентної діяльності. Вплив підкоморських судів на розвиток всієї судової системи України може стати об'єктом для подальших наукових статей.

Використані джерела:

1. *Гамбург Л. С.* Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. Академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 2000 – 224 арк. – Бібліогр. : л. 200-224. – С. 143.

2. Гражданское дело о назначении опекунов над именем 5-11 мая 1823 17 августа. Конотопский подкоморский суд. – ДАСО. – Ф. 592. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 2.; Прошения граждан о разборе их дел от 11 ноября 1808 – 9 сентября 1809 гг. Конотопський підкоморський суд. – ДАСО. – Ф. 592. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 58-60.
3. Гражданское дело по иску за нанесение убытков 17 августа 1808 – 2 октября 1809 гг. Конотопский подкоморский суд. – ДАСО. – Ф. 592. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 18.; Журнал заседаний Глуховского подкоморского суда. – ДАСО. – Ф. 612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 23.
4. Дело по иску титулярного советника Ивана Иваницкого к коллежскому регистратору Степану Личницкому на владение именем. Крелевецкий подкоморский суд. 2 апреля 1807 г. – 3 декабря 1815 г. – ДАСО – Ф. 599. – Оп. 1 – Од. зб. 3. – Арк. 84.
5. Журнал заседаний Глуховского подкоморского суда о предварительном разборе судебных дел за 1833 г. – ДАСО – Ф. 612. – Оп. 1. – Од. зб. 1 – Арк. 106.
6. Очерки из истории и юридического быта старой малороссии: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. Д. П. Миллера. Харьков. Типография Губернского Правления, Петровский пер., дом № 17-й. 1895. – 181 с. – С. 33.
7. Прошения граждан о разборе их дел от 11 ноября 1808 – 9 сентября 1809 гг. Конотопський підкоморський суд. - ДАСО. – Ф. 592. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 53-60.
8. *Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні – Гетьманщині // Укр. археограф, щорічник. Нова серія. – Вип. 2 – Укр. археограф, збірник. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 5. – С. 76.*
9. *Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса : Техник, 1909. – 439 с.*
10. *Справа про розподіл землі від 27 жовтня 1826 р. – 23 серпень 1828 р. Конотопський підкоморський суд. – Державний архів Сумської області – Ф. 592. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 4-5.*
11. *Статут Великого Княжества Литовского с подведением в надлежащих местах ссылки на конституции, приличныя содержанию онаго. Перевод с польского. – СПб.: Печатан при Правительствующем Сенате, 1811. – Ч. П. – 750 с.*
12. *Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1870. – 125 с.*
13. *Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Выпуск 2. – Чернигов : Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – С. 17.*

Алещенко И. А. Формирование и деятельность подкоморских судов на территории Сумщины

Рассмотрена эволюция, деятельность и структура подкоморских судов, которые действовали на территории современной Сумской области в период с конца XVIII до середины XIX в.в. На основании новых архивных и переосмысления уже известных материалов, освещены права и обязанности членов подкоморских судов. Рассматривается проблема соответствия законодательных реформ объективным потребностям всех слоев населения.

Ключевые слова: подкоморские суды, Сумщина, судебная система, право, законодательные.

Aleschenko I. A. Evolution, activity and structure of property courts (time period from late XVIII century till middle XIX) in Sumy region

Evolution, activity and structure of property courts (time period from late XVIII century till middle XIX) in Sumy region were considered.

Rights and duties of property courts members were reviewed by studying new archive materials and by reconsideration of already known.

The problem of conformity of legislative reforms to objective requirements of all levels of population is considered.

Key words: property courts, Sumy region, Judicial system, The legal right, Legislative, reforms, court.